

DOŚWIADCZANIE PRZESTRZENI WEDŁUG LUBOMÍRA MARTÍNKA

NATALIA PALICH

EXPERIENCING SPACE ACCORDING TO LUBOMÍR MARTÍNEK

SUMMARY *The main objective of this paper is to analyse and interpret Lubomír Martínek's literary and essayistic production within the framework of two categories – space and experience. The analysis is focused mainly on Martínek's essay *Nomad's Land* and various techniques of textualizing spatial relations in his literary texts.*

KEY WORDS *Czech literature, Lubomír Martínek, space in literature, emigration literature*

CONTACT *Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska, natalia.palich@uj.edu.pl*

1 / WSTĘP

W refleksji podejmowanej nad literaturą czeską datowaną od drugiej połowy XX wieku szczególne miejsce zajmują pisarze emigracyjni tzw. „drugiej fali”, wśród których znaleźli się między innymi Věra Linhartová, Milan Kundera, Pavel Kohout czy Josef Škvorecký. Przyjęta przez badaczy periodyzacja czeskiej literatury emigracyjnej następuje problemów w przypadku twórców urodzonych po roku 1940, którzy cieszą się mniejszą sławą niż wspomniani wyżej autorzy i którzy często debiutowali dopiero za granicą (Boyarskaya 2009: 191–197). W świetle takiego rozwarstwienia kręgu emigracji „drugiej fali” i przesłanek historycznoliterackich proponuje się podział na pokolenie starsze i młodsze (por. Czaplińska 2007; Novotný 2002). Lubomír Martínek (*1954), zestawiany często z Ivą Pekárkovą i Vlastimilem Třešňákem, niewątpliwie klasyfikowany powinien być jako członek młodszej generacji pisarzy emigracyjnych, a to z powodów temporalnych, jak i poetyki ekspresji twórczej.

Jako że działalność prozatorską tego twórcy możemy również bez wahania wpisać w paradygmat przestrzenny, cel niniejszego studium stanowi przedstawienie jego tekstu *Nomad's Land* (1994) jako programowego dla poetyki doświadczenia przestrzeni prozy jego autorstwa. Wychodząc od zarysowania tła teoretycznego oraz kluczowych dla interpretacji tekstów Martíńka kategorii doświadczenia i przestrzeni (por. np. Jay 2008, Wolska 2012), podjęta zostanie refleksja nad przedstawioną przez autora koncepcją *Nomad's Land*. Idea ta, rozumiana jako swego rodzaju utopia translokacji, stanowi nie tylko o kondycji mówiącego/pojawiającego się w tekstach Martíńka podmiotu poznania, ale i wyznacza tryb doświadczenia przestrzeni w procesie lektury. Zastanowimy się też, posługując się wskazaną przez pisarza triadą *cizinec – nomád – bloud*, nad wyłonionymi poprzez taką dystynkcję typami relacji podmiotu i spacialnej płaszczyzny tekstu, metodzie jej doświadczenia oraz wpływie tego rodzaju typologii na proces postaciowania. W podsumowaniu skupimy się na istotnym aspekcie twórczości prozatorskiej i eseistycznej Martíńka, paratekstach projektujących osobowość autora-nomady, a co za tym idzie implikujących odpowiedni sposób doświadczenia przestrzeni przed lekturą tekstu. Dzięki tym chwytom zostaje zawarty w tego typu (u)tworach Genette'owski pakt z czytelnikiem (por. Genette 1987), stawiający w centrum zainteresowania kwestię spacialną.

2 / PARADYGMAT PRZESTRZENNY

Michel Foucault zauważył, że zarówno teoria, jak i praktyka literacka, doświadczyły zmiany paradygmatu z temporalnego na przestrzenny (Foucault 1999: 145), a co za tym idzie przestrzeń łatwiej poddaje się tekstualizacji. Traktując jako punkt wyjścia tezę o przewadze optyki spacialnej oraz koncepcję „poetyki doświadczenia” (Nycz 2013: 208–227), warto perspektywę badawczą skoncentrować na problemie doświadczenia przestrzeni w tekście literackim.

Uzupełniając niejako tezę Foucaulta, Bertrand Westphal, francuski teoretyk literatury, znany głównie z publikacji *La Géocritique. Réel, fiction, espace* (2007), tłumaczy rezygnację z paradygmatu temporalnego na rzecz optyki przestrzennej, dominującej przed II wojną światową, pozbawieniem koncepcji temporalności jej legitymizacji, osłabieniem tradycyjnej historyczności oraz separacją pojęć czasu i postępu, które umożliwiły dowartościowanie i ponowne odczytanie przestrzeni (por. Westphal 2007). Przywołując raz jeszcze myśl Foucaulta, możemy stwierdzić, że taka zmiana relacji paradygmatycznych w naukach humanistycznych sprzyja

przetasowaniom w hierarchii struktur tekstowych, co z kolei może prowadzić do wykrystalizowania się miejsc wspólnych danej literatury, które skupiać będą teksty zogniskowane na jednej, węzłowej, płaszczyźnie tekstu, czyli w tym przypadku przestrzeni.

Robert Tally Jr. w pracy *Spatiality. The New Critical Idiom* (2013), idąc za Denisem Cosgrovem, Frederickiem Jamesonem i innymi teoretykami postmodernizmu, źródło tzw. zwrotu przestrzennego widzi w przemianach geo-politycznych i ideowych drugiej połowy XX wieku. Jak zauważa:

Zwrot przestrzenny w nowoczesnej i ponowoczesnej teorii literatury i krytyce jest uznaniem stopnia, do jakiego znaczenie przestrzeni, miejsca czy mapowania było pomijane w dotychczasowych tekstach krytycznych. Pisarze, krytycy i teoretycy, których prace w sposób pośredni lub bezpośredni dotyczyły tej problematyki w ostatnich latach, starają się nie tylko zaradzić temu przeoczeniu, ale i zaproponować nowe sposoby widzenia świata, w którym wiele dotychczasowych pewników stało się przynajmniej niepewnymi (Tally Jr. 2013: 16–17).¹

Zwrócenie się ku przestrzenności podkreśla więc nie tylko aspekt spacjalny, ale i bezpośrednio kieruje nas w stronę kategorii doświadczenia i doświadczeniowego czytania literatury. Mamy tu do czynienia z istotnym problemem przełożenia empirii na dyskurs literacki i teoretyczny. Jak pisze Ryszard Nycz, w świetle tych ustaleń warto spojrzeć na literaturę jako na „formę artykulacji doświadczenia”, co oznacza również reinterpretację poetyki i odejście od jej strukturalistycznego rozumienia – byłby to powrót do „poetyki jako wiedzy o rzeczywistych (zrealizowanych), formach środkach (formach i sposobach) organizacji doświadczeniowo-wyobrażeniowego materiału twórczego” (Nycz 2013: 141), co bezpośrednio prowadzi do pojęcia „poetyki doświadczenia” rozumianej jako:

charakterystyka tych postaci, cech oraz zasad organizacji form literatury, które nie tylko modelowane są na specyficznych procedurach empirycznych procesów robienia/zyskiwania doświadczenia, lecz także mogą dla niektórych sposobów jego przebiegu pełnić rolę konstytutywną, wzorcową modelującą (Nycz 2013: 141).

Utekstowanie doświadczenia staje się tym samym płaszczyzną wzajemności doświadczającego podmiotu piszącego oraz doświadczającego podmiotu czytającego. Konsekwencją tego typu relacji w przypadku tekstualizacji przestrzeni jest nie tylko wpisanie się w spacjalny paradygmat, ale również reprezentatywny dla tego typu twórczości egalitaryzm doświadczania przestrzeni. Tutaj doświadczanie przestrzeni pozostaje wzajemne, podmiot przedstawiający je pozostaje pomiędzy tekstem a rzeczywistością pozaliteracką, cedując prymarne miejsce w strukturach tekstowych przestrzeni.

3 / LUBOMÍR MARTÍNEK – PISARZ PRZESTRZENI?

Wspomniany już wcześniej Robert Tally Jr. łączy zmianę perspektywy na spacjalną również z przemieszczeniami ludności, jakie miały miejsce po II wojnie światowej. Jak zauważa:

Oczywiście masowe ruchy populacji – ekspatrianci, emigranci, uchodźcy, żołnierze, administratorzy, przedsiębiorcy i poszukiwacze – odkryta i dotychczas niewyobrażalna skala

1 Tłumaczenie wszystkich cytatów obcojęzycznych autorki tekstu.

mobilności na świecie oraz ruch podkreśliły różnice geograficzne, w ten sposób czyjeś miejsce nie mogło już być dłużej brane za pewnik. [...] Przemieszczenie, być może bardziej niż brak zakorzenienia w miejscu, podkreśla krytyczną wartość przestrzennych relacji w naszych próbach interpretowani, i zmieniania, świata (Tally Jr. 2013: 13).

Przyjmując autobiograficzny klucz odczytania prozatorskiej twórczości Martíńka, możemy niewątpliwie założyć, że osobiste doświadczenie emigracyjne pisarza stanowi podstawową motywację dla wpisywania jego twórczości w paradygmat przestrzenny. Jej związki z problematyką spacjalną znalazły już swoje odzwierciedlenie w pracach badacza literatury czeskiej. Temat ten podejmowała na przykład Joanna Czaplíńska, według której dominantą tematyczną twórczości Martíńka jest podróż, wędrówka, nomadyzm, droga, a nawet skłania się ku odczytaniu jej w kontekście pikareski (por. Czaplíńska 2007), lub też Vladimír Novotný, który z kolei dotyczy kwestii uwikłania tekstów tego autora w refleksję filozoficzną i estetyczną nad przestrzenią oraz postmodernistyczną kondycją podmiotu autorskiego (Novotný 2006: 223–234). Inni interpretatorzy widzą w nich poszukiwanie, a nawet rewindykację, utraconej tożsamości współczesnego człowieka. Są to oczywiście sądy o prozie Martíńka niepozbawione słuszności, warto jednak skłonić się ku ich odczytaniu à part od perspektywy autobiograficznej i stworzeniu repertuaru instrumentów poetycznych typowych dla doświadczenia przestrzeni w prozie Martíńka.

4 / **PARATEKST**

W swojej autorskiej teorii interpretacji Gérard Genette zaznaczył, iż każdy utwór literacki istniejący w formie książkowej posiada granicę oddzielającą tekst od nie-tekstu, której przekroczenie oznacza zatwierdzenie paktu czytelniczego. Zdaniem teoretyka jest to właśnie paratekst, na który składają się nazwisko autora, tytuł, ewentualny podtytuł (jak na przykład w wydaniach francuskich powieści *roman*), medalion (nota biograficzna) oraz tak zwana czwarta strona (por. Genette 1987). W przypadku części tekstów Martíńka węzłowe dla wpisania jego twórczości w paradygmat spacjalny pozostają noty biograficzne znajdujące się na okładce napisanych przez niego książek. Zacytujmy fragment paratekstu, którym opatrzona jest powieść *Dlouhá partie biliáru* (2004):

Imię: Lubomír

Nazwisko: Martínek

Data urodzenia: 9 maja 1954

Miejsce urodzenia: Czeskie Budziejowice

Płeć: zasadniczo męska

Miejsce zamieszkania: Czesko-słowacka Republika Ludowa, Polska, Rumunia, Węgry, NRD, Francja, RFN, Belgia, Holandia, Antyle, Szwajcaria, Austria, Indie, Nepal, Włochy, Jugosławia, Kanada, USA, Wenezuela, Wielka Brytania, Wyspy Towarzystwa, Irlandia, Rosja, Luksemburg, Słowacja, Wyspa Południowa, Maroko, Tuamotu, Monako, Hiszpania, Republika Czeska, Grecja, Tajlandia, Indonezja oraz kilka wyimaginowanych miejsc

Wykształcenie: nikle i wciąż znikające (Martínek 2004: okładka).

Chwył tego rodzaju możemy odczytywać w kontekście poetyki autokreacji (por. Popiel 2012: 63–97) utrzymanej w paradygmacie przestrzennym, ale także jako manifestację przywiązania

do kondycji nomadycznej. W zawartym z czytelnikiem pakcie Martínek dokonuje autodefinicji z poziomu relacji podmiotu i przestrzeni, co tworzy pewne presupozycje poznawcze, które istotnie wpływają na horyzont oczekiwań odbiorcy i proces lektury. Jednakże warto dodać, że tego typu noty biograficzne pod względem frekwencji ustępują zredukowanej do jednego zdania deklaracji ciągłego przemieszczania się: „Od 1989 roku żyje na przemian w Pradze i Paryżu” (K. Haloun, L. Martínek 2006: okładka), która implikuje swego rodzaju *międzybycie*. Wskazana w paratekstach kondycja podmiotu autorskiego stanowi formę *mikromanifestu* spisane przez Martíńka, a co za tym idzie może pełnić funkcję klucza interpretacyjnego do jego twórczości.

5 / **NOMAD'S LAND**

Tekst, który możemy odczytywać jako, tu zapożyczam termin z dyskursu historycznoliterackiego, poetykę sformułowaną dla działalności literackiej Martíńka, będącą odautorskim manifestem metodologicznym dla dalszego pisania w paradygmacie przestrzennym, to opublikowany w 1994 roku aforystyczny esej *Nomad's Land*. Martínek podejmuje w nim próbę zdefiniowania genezy oraz kondycji podmiotu nomadycznego w kontekście własnego doświadczenia emigracyjnego, który to podmiot umiejscawia między dwoma czytelnymi punktami odniesienia – pragnieniem translokacji oraz jej doświadczeniem (Martínek 1994: 15–25). Każdy z tych punktów pociąga za sobą doświadczenie przestrzeni, które niesie ze sobą kolejne wartości poznawcze i warunkowane jest indywidualną kondycją podmiotu poznania. Przesunięcie w przestrzeni autor sprowadza do dwóch, jak sam je określa, możliwie najbardziej banalnych spostrzeżeń – stwierdza on, że „każde przesunięcie w sensie geograficznych jest innym dzieciństwem” (Martínek 1994: 15), a wraz z nim pojawia się relatywizacja dotychczasowych, uznawanych wręcz za oczywiste, cech podmiotu poznania. Szukając cech dystynktywnych podmiotów, które poddają się pragnieniu poznania poprzez zmianę miejsca, Martínek ponosi fiasko, co podsumowuje słowami:

Prawdziwych obywateli nomad's land niełatwo rozpoznać. Mogą być jakiegokolwiek rasy, jakiegokolwiek narodowości. Nie ubierają ani nie wypowiadają się w podobny sposób. Rozpoznają się jednak między sobą niezawodnie jak na przykład byli skazańcy. Łączy ich jakaś dziwaczna mieszanina niedbałości, dystansu, ciekawości, ale i skłonność do upraszczania, które znajdują odzwierciedlenie w ich lekko zarysowanym uśmiechu, przymrużonych, często z podejrzliwością, oczach i kroku, który nawet w pośpiechu nie zmienia się w dreptanie (Martínek 1994: 23).

Kreśląc ten obraz, pisarz tworzy tym samym wariację na temat (anty)utopii – stanowiąc ją ma bowiem znajdująca się w nieokreślonej przestrzeni *Nomad's Land*, której jedną z możliwych interpretacji jest właśnie miejsce wspólne podmiotów naznaczonych potrzebą nieustannej zmiany lokalizacji.

Terytorium *Nomad's Land*, stworzonej przez autora utopii translokacji, zasiedlają więc postaci o uniwersalnym wymiarze, które w procesie postaciowania i kształtowania zawartości fabularnej balansują pomiędzy funkcją figury i tła (por. Stockwell 2006: 20–28). Oznacza to, że pomimo istnienia postaci względem struktury spacialnej i temporalnej, co w sposób automatyczny pociąga za sobą ich figuralny wymiar, dochodzi w tego typu prozie do zachwiania relacji *figura-tło* i przestrzeń staje się figurą na tle postaci. W procesie lektury taka wywrócona

na nice relacja wysuwa zatem na pierwszy plan doświadczenie przestrzeni względem postaci² i struktury fabularnej.

6 / RELACJE POSTACI I PRZESTRZENI

W eseistycznym tekście *Palimpsest* (1996) Martínek definiuje triadę *cizinec – nomád – bloud*, tworząc typologię postaci, które w różnych konfiguracjach zasiedlają karty jego powieści. Zaczynając od obcego (*cizinec*), spotykamy się z postacią jednostki, która nie żyje w pierwotnej dla siebie grupie, ale jest wyalienowana, poszukuje domu, mając nadzieję, że idea domu jest możliwa do urzeczywistnienia. Figura ta zapowiada kolejny typ postaci – nomadę, który „wzbożacony jest o odejście, o ruch”, obce jest mu bowiem pojęcie powrotu, o jego istnieniu stanowi przemieszczanie się, należy do utopii translokacji. Błąkający się (*bloud*) natomiast ośmiela się tkwić w jednym miejscu, aczkolwiek stan ten tylko potęguje jego alienację. W przeciwieństwie natomiast do nomady i obcego zbliża się ku redefiniowaniu swojej tożsamości (por. Martínek 1996). Kondycje trzech wspomnianych podmiotów z repertuaru postaci nakładają się na siebie, tworząc palimpsestową strukturę. Czerpiąc z tej typologii, Martínek tworzy teksty, często nawiązujące do tradycji francuskiego *nouveau roman*, których postaci podlegają nieustannemu przemieszczaniu się, przy czym czynnikiem definiującym jest właśnie ich relacja w stosunku do przestrzeni.

Postać centralna tekstu *Linka č. 2 (Porte Dauphine – Nation)*, Jonáš, odbywa rhizomatyczną podróż w głąb miasta, Paryża, w którym:

Wokół nich przepływały obojętne osoby. Ludzie naznaczeni miastem. Ludzie, którzy nie mogli uniknąć spotkania z odmiennością. Którzy byli często również wbrew własnej woli zmuszeni nauczyć się z postępować. Niemogący uniknąć kontaktu, dotyku, konfrontacji. Nikt z nich nie mógł sobie pozwolić pozostać bez ruchu, usadzić się w dobrze znanym otoczeniu. [...] Ludzie, którym nie groził paraliż. Miasto zmuszało ich do ruchu (Martínek 1992: 65–66).

Jonáš porusza się po mieście metrem, linią numer 2 kursującą od stacji Porte Dauphine do Nation, co staje się przyczynkiem do pogłębionej obserwacji ludzi przemieszczających się na co dzień pod ziemią. Martíneka niczym w duchu *Brzucha Paryża* Emila Zoli frapują osoby rekrutujące się ze środowisk paryskiej biedoty, klasy pracującej, które uzupełnia sylwetkami emigrantów, obcych i nomadów. Wszystkie postaci podlegające imperatywowi ruchu, złapane w biegu metra, stają się równoważnym komponentem kolażowej narracji, stanowiącej nie tylko transpozycję treści wewnętrznych wypowiedzianych przez obserwatora, ale i strukturę złożoną z fragmentów tekstów literackich (m.in. *Archipelagu GULag* Aleksandra Sołżenicyna), epitafiów, ogłoszeń matrymonialnych, regulaminu przewozu, artykułów prasowych, reklam, poradników itp. W doświadczeniu miasta Jonáš ociera się o *nie-miejsca* – penetruje przestrzeń stacji dworca czy metra (Martínek 1992: 87–88, 121–122), i heterotopii – targu (58–60), cmentarza (49–51) czy knajpy (154). Co jest symptomatyczne dla kształtu tej postaci, imperatyw ruchu nie traci na sile również we śnie – Jonáš błądzi po Paryżu, poszukując w przestrzeni znaków, które miałyby

2 Nie możemy tu jednak mówić o takich tendencjach w kreowaniu postaci jak: degradacja, dezintegracja, czy też relatywizacja (por. Markiewicz 1984: 147–148), ponieważ zachowują one w tym miejscu pełnowymiarowość, będąc równocześnie specyficznym wtórnym komponentem przestrzeni, lub też trawestując kategorię Henryka Markiewicza (1984: 164), substratem określonej wartości poznawczej.

mu przypomnieć treść senną (154). Mobilność i doświadczenie przestrzeni w tekście tworzą w związku z tym wieloaspektową strukturę, która składa się na całość rozważań autora na temat relacji przestrzeni i podmiotu.

7 / PODSUMOWANIE

W tym miejscu warto wrócić do postawionej na początku tezy o wpisywaniu się prozy Lubomíra Martíneka w paradygmat spacji, czego konsekwencje dla poetyki jego pisarstwa starałam się nakreślić w przedstawionej analizie. Jak pokazałam, zarówno w tekstach eseistycznych, jak i prozatorskich, konsekwentnie rozwijana jest koncepcja przestrzeni i przemieszczania się, a także relacji podmiotu wobec tych doświadczeń. Węzłowymi dla tego typu poetyki okazują się zdarzenia z biografii samego autora – akt emigracji oraz jego osobisty nomadyzm, co uwiidacznia w wybranych parateksty. W świetle tych ustaleń pojawia się pytanie o możliwości aplikowania zaproponowanej przez Martíneka poetyki doświadczenia przestrzeni na inne teksty literackie wpisujące się w paradygmat spacji, co warto byłoby rozwinąć w rozważaniach nad prozą emigracyjną czeskich (i nie tylko) autorów.

EXPERIENCING SPACE ACCORDING TO LUBOMÍR MARTÍNEK

SUMMARY The intention of this paper is to argue the thesis that the literary texts and essays written by Lubomír Martínek are dominated by the notion of space and experience. Both categories are defined in the author's essay *Nomad's Land* that represents the framework for Martínek's understanding of the spatial experience. The study is divided into three analytical parts in which Martínek's concept, parateksty, relations between the characters and space are explored in the light of the main thesis argued in the paper. The analysis is preceded by the theoretical remarks about the literary space and poetics of experience. Finally, an opening to further interpretations of Martínek's texts is introduced in the conclusion.

LITERATURA

- / Boyarskaya A., 2009, Miejsce wygnańca – obywatel świata. Nowe otwarcie czeskiej prozy emigracyjnej, „*Teksty Drugie*”, 6, s. 191–197.
- / Czaplínska J., 2006, *Tożsamość banity. Problematyka autoidentyfikacji w młodej czeskiej prozie emigracyjnej po 1968 roku*, Szczecin.
- / Czaplínska J., 2009, *Czescy emigranci „on the road”. Od banity do nomady*, red. J. Czaplínska, S. Giergiel, Opole, s. 68–74.
- / Foucault M., 1999, *Język przestrzeni. Powiedziane, napisane. Szaleństwo i literatura*, red. T. Komendant, Warszawa, s. 145–151.
- / Genette G., 1987, *Seuils*, Paris.
- / Haloun K. – Martínek L., 2006, *Otrava krve*, Praha.
- / Jay M., 2008, *Pieśni doświadczenia: nowoczesne amerykańskie i europejskie wariacje na uniwersalny temat*, Kraków.

- / Markiewicz H., 1984, *Wymiary dzieła literackiego*, Kraków.
- / Martínek L., 1992, *Linka č. 2 (Porte Dauphine – Nation)*, Praha.
- / Martínek L., 1994, *Nomad's Land*, Praha.
- / Martínek L., 1996, *Palimpsest*, Praha.
- / Martínek L., 2004, *Dlouhá partie biliáru*, Praha.
- / Novotný V., 2002, *Mezi moderností a postmoderností*, Praha.
- / Novotný V., 2006, *Paradoxy a paralely. Příspěvky k českému dějepísectví. Od Komenského k Rejchrtovi*, Praha, s. 223–234.
- / Nycz R., 2013, *Poetyka doświadczenia: teoria – nowoczesność – literatura*, Warszawa.
- / Popiel M., 2012, Poetyka autokreacji. Narracje doświadczenia artystycznego. *Kulturowa teoria literatury. Poetyki, problematyki, interpretacje*, red. R. Nycz, T. Walas, Kraków, s. 63–97.
- / Stockwell P., 2006, *Poetyka kognitywna*, Kraków.
- / Tally Jr. R. T., 2013, *Spatiality. The New Critical Idiom*, London and New York.
- / Westphal B., 2007, *La Géocritique. Réel, fiction, espace*, Paris.
- / Wolska D., 2012, *Odzyskać doświadczenie. Sporny temat humanistyki współczesnej*, Kraków.